

ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО КАПІТАЛУ (1991–2009 рр.) В ПОЛІТОЛОГІЧНІЙ ТА СОЦІОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Одним з ключових факторів новітньої економічної історії України було формування великого капіталу. Природно історики мало приділяли цьому аспекту. Відповідно, для розуміння загальної картини стану вивчення вказаної тематики необхідно проаналізувати науковий доробок інших суспільствознавчих дисциплін, зокрема політичної та соціологічної наук.

Оскільки становлення вітчизняного великого капіталу було тісно пов'язане з політичною динамікою, можна було б сподіватися, що саме політична наука достатньо опрацювала цю сферу. Однак аналіз наявної літератури показує, що відпрацювання політологами проблематики фінансово-промислових груп в Україні є досить слабким. Значно більше у цій ділянці зробили соціологи.

Найповніше у вказаній групі наукової літератури розглянута тема формування вітчизняної еліти. При цьому основна увага приділяється політичним елітам, тоді як бізнес-еліти опинилися на другорядному місці. Постановка у центр досліджень сучасних процесів елітогенезису в Україні виключно політичної еліти виглядає досить сумнівною та штучною. Адже в умовах, коли між великим бізнесом та великою політикою у нашій країні досить важко провести лінію розподілу, виокремлення певної політичної складової не відповідає реальній ситуації. Швидше, навпаки, політична еліта на сьогодні є одним з інваріантів бізнесової еліти (інша справа, що можна в якості певної усталеної групи виокремлювати бюрократичну, чиновницьку

еліту, однак вона має розглядатися у взаємозв'язку з іншими групами).

Очевидно, соціологи та політологи відчують цю фундаментальну проблему. І останнім часом використовується терміни «владна еліта», «правляча еліта», а не «політична». Однак судячи зі змісту робіт, де-факто під останньою продовжують розглядати абстрактну політичну еліту.

Примітно, що дослідження вітчизняних еліт в останні два десятиліття велися постійно і регулярно – ця тематика активізувалася з кожним циклом виборів. У 1990-х рр. дану проблему розробляли політологи В. Полохало¹, В. Бебик², Т. Возняк³, В. Фесенко⁴, О. Гарань, В. Кулик, О. Майборода⁵, соціолог М. Шульга⁶ тощо.

З перерахованих робіт варто звернути увагу на невелику працю політолога Т. Возняка, в якій він навів просту і водночас адекватну типологію вітчизняної еліти, яка слушно описує картину елітогенезису у 1990-х рр. Зокрема дослідник відзначав: «Вертикальна стратифікація суспільства... відображає рівень доступу елітарних груп до політичних та економічних важелів та ресурсів. Тут ми можемо виділити дві еліти – новопосталу політичну, яка пов'язана з новим бізнесом, та стару номенклатурну, котра теж породила новий бізнес, але, окрім того, ще й міцно прив'язана і до старого соціалістичного в своїй суті виробництва. Натомість горизонтальна стратифікація відображає регіональну структуру України. Причому не спущену згори українською державою, а успадковану ще від структурування території колишнього ССРСР і сформовану в інтересах цілісності того самого ССРСР, оптимізації його економіки та адміністративної системи. Ще в советську епоху сформувалися такі регіональні утворення, як старе адміністративно-номенклатурне київське, промислово-адміністративне дніпропетровське, донецьке, харківське, одеське, західноукраїнське. Кожна з регіональних еліт має свій специфічний склад та свою специфічну економічну базу. З них випливають і політичні орієнтації відповідних територіальних елітарних груп»⁷. У працях інших дослідників головна увага приділялася регіональним дже-

релам формування еліт, при цьому ігнорувалася їхня внутрішня строкатість. Тим самим спрощувалася загальна картина.

Ця ж вада була властива працям, які були опубліковані політологами та соціологами у 2000-х рр. Тут варто відзначити тексти М. Пірен⁸, Н. Михальченко⁹, колективні праці «Політична та фінансова роль бізнесу в парламентських виборах в Україні 2002 року»¹⁰, «Сучасні українські еліти: штрихи до портрету»¹¹, «Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки»¹², «Владна еліта у контексті суспільного розвитку»¹³.

Серед останніх публікацій звернемо увагу на узагальнюючі праці політологів В. Корнієнко, В. Добіжа¹⁴, соціолога А. Зоткіна¹⁵, а також колективну працю «Еліта: витоки, сутність, перспектива»¹⁶. У першому із згаданих текстів не спостерігалось відчутного прогресу у комплексному дослідженні еліт, у тому числі ділових. Малюнок залишається досить спрощеним і статичним, а сама еліта постає перед читачем як «непізнана річ у собі»: «На базі й у процесі первинного розподілу та накопичення капіталу в суспільстві наближені до влади кола, набувши ключових позицій у ринковій економіці, створили закритий олігархічно-корпоративний механізм формування та реалізації влади. Саме він перетворив народжену у перші роки незалежності “політику цінностей” (принаймні, сподівань) на “політику інтересів” правлячого класу. Зрештою, сама держава виявилася приватизованою як новими підприємцями (тими, що отримали власність за знайомством), так і адміністративно-номенклатурними кадрами (тими, що поступово прибрали владу)»¹⁷.

Значно далі просунувся у дослідженні теоретичних аспектів елітогенезу А. Зоткін. Його підходу властивий прагматичний і значно ширший погляд. Звернемо увагу на одне з його визначень: «Еліти – ідеальні споживачі будь-якої влади: вони візьмуть її стільки, скільки це буде можливо в рамках даного суспільства, яке дозволить їм це зробити. В такому контексті еліти є дзеркальним відображенням мас. Концептуальне значення в цьому контексті набуває взаємо-зворотній зв'язок: низький рівень соціальної активності в конкретному суспільстві

(по крайній мірі, в області захисту своїх свобод, прав і інтересів [додам, в т.ч. економічних – В.Г.] передбачає пропорційне зростання рівня володарювання правлячих еліт і навпаки»¹⁸. Однак в аналітичній частині праці А. Зоткіну не вдалося повною мірою реалізувати потенціал свого теоретичного підходу – головним інструментом аналізу у тексті є регіональна належність груп впливу. Тоді як посилення впливу бізнес-еліт фіксувалося, але не аналізувалося.

Увага до структур, які виникали в результаті діяльності еліт (власне, до ФПГ як інструменту гарантування влади еліт в економічній площині), з боку соціологів та політологів була недостатня. Водночас, дослідники усвідомлювали необхідність створення великих корпоративних структур. Так, у 2001 р. М. Герасимчук, розкритикувавши адміністративні методи управління керівників, писав про необхідність поєднання виробничого, фінансового, інвестиційного та інноваційного менеджменту. І далі відзначав: «У процесі підприємницької діяльності та конкуренції на ринку виявлятимуться найефективніші форми господарювання, їх співвідношення за формами власності, спеціалізацією та структурою, формуватимуться конкурентоздатні системи великого, середнього й малого бізнесу. Тоді економіка, зокрема, промисловість, запрацює ефективно, підприємства випускатимуть справді потрібну й конкурентоздатну продукцію, орієнтуючись на попит і на інноваційний розвиток виробництва. Економічна політика держави має всіляко сприяти цьому»¹⁹. З цим можна погодитися, лише зауваживши, що «найефективніші форми господарювання» виникають не в абстрактному середовищі, а в конкретних суспільних умовах і несуть на собі їх відбиток. Очевидно, що вітчизняні ФПГ і стали цими «формами», адекватними рівню розвитку українського суспільства та еліт.

Оригінальне, однак дещо екзальтоване тлумачення великого капіталу українськими інтелектуалами А. Маклаковим та А. Шевченком. Вони осмислювали суспільні процеси останніх десятиліть як у світі, так і в Україні за допомогою концепції «нарцисизму» (деструктивного егоїзму) як провідної психологічної установки новітньої доби. На їхню думку, глобальний

капіталізм став результатом фундаментального зсуву: «Розрахунок і ощадливість, ці типові чесноти веберівського капіталіста, сьогодні змінилися грою та готовністю поставити на карту все. Прагнення до невеликого, але надійного прибутку – прагненням до швидкого збагачення будь-яким способом, хай і ціною чималого ризику... Території ризику небезпеки, гри, боротьби, стрімкого руху – місця, де мораль сліпне. Заявлена формула «великий капітал = інвестиції = благо для всіх» часів післявоєнної «держави загального добробуту» підлягає списанню. На індивідуальному рівні прагнення до накопичення прибутку змінилося жагою до надшвидкого, чудесного збагачення, а в масштабах світової системи – концентрацією капіталу»²⁰. Іншими словами, герой нашого часу – «олігарх» («Власник праці – ніщо. Власник капіталу – все»²¹). Для нас тут важливо зафіксувати думку, що «олігархізація» – це не тільки феномен пострадянського простору. Другу половину 1980-х-першу половину 1990-х рр. у США називалися добою «ненажерливості» (через виникнення нового прошарку багатіїв, які отримали статки шляхом спекуляцій на фінансових ринках, але згодом частина з них збанкрутувала, а деякі були ув'язнені за махінації).

На думку вказаних дослідників, з розпадом Радянського Союзу відбулося «нарцисичне переродження соціуму». І центральними фігурами цього переродження стали олігархи: «В числі переможців, що захопили не тільки лівову частку колишнього національного багатства, медіа-простір, але й увагу публіки, опинилася дюжина т.зв. олігархів – вискочок з низів партійно-господарського апарату...». Тут нам важно зафіксувати думку, що олігархи розглядалися як закономірний результат суспільних трансформацій.

Цікаве зауваження А. Маклакова та А. Шевченка про об'єктивну наявність у олігархів засобів масової інформації: «Наявність великого медіа-ресурсу – найважливіший критерій, що визначає олігарха як такого, в протилежному випадку, це був би лише великий власник. Власник, яким би великим він не був, як і політик, навіть якщо він є страшенним нарцисом, але не має можливості для трансляції образів свого «я», – це не більше ніж успішний обиватель». Як результат, «олігарх» стає «гіпер-сим-

волічним об'єктом, навколо якого обертаються бажання мас»²². Тут замальовується картина швидше західного суспільства, ніж українського. Дійсно, у розвинутих економіках найбагатший прошарок транслює через ЗМІ «сигнали», що визначають життєві цілі населення. І це формує фундамент «суспільства споживання». Однак для України навряд чи це прийнятно: бідність і «суспільство споживання» мало сумісні. Тим більше, українські найбагатші олігархи – досить неpubлічні особи та намагаються уникати інформації про свої статки та умови життя. Тоді як демонстративне споживання характерне швидше для «бідніших» олігархів і високопоставлених чиновників та їх клієнтури.

Щоб картина соціологічного та політологічного погляду на історію великого капіталу в Україні була повною, до неї варто додати стислий огляд публіцистичних творів. Наукова цінність останніх інколи наближається до нуля. Однак вони впливають на формування громадської думки, а інколи видаються за результат аналітичних досліджень, особливо перед іноземцями. Частина таких текстів тяжіє до конспірологічних теорій або націоналістичної чи лівацької риторики. Показовим прикладом цього є книга І. Белебехи «Українська еліта», в якій багато уваги приділено визначенню ступеню «зрадництва» та «блудництва» вітчизняних можновладців від Ярослава Мудрого до Л. Кучми²³. Досить дивним є те, що вказаний автор, маючи науковий ступінь доктора економічних наук, випустив з поля зору власне економічну сферу. Так, формуючи поіменний (!) перелік сучасної «української еліти вищого гатунку», І. Белебеха згадує державно-політичну, наукову, літературну, культурно-мистецьку, релігійну еліти, але жодного слова про ділову, господарську верству²⁴. І це йому не заважало писати про необхідність підвищення добробуту нації – хто ж мав організовувати господарську діяльність?

Значно респектабельніше на тлі авторів, подібних до І. Белебехи, начебто виглядають твори М. Рябчука, який намагається ззовні сповідувати український варіант західного лібералізму. Саме це може ввести в оману: видавці позиціонують М. Рябчука як літературного критика та політолога. Однак його збірки есе побудовані не стільки на науковому аналізі чи комплексних

концепціях, скільки на літературних прийомах, яскравих формулюваннях та вторинної реакції на західні уявлення про Україну (зокрема, автор у різних варіантах переказував концепцію «шантажистської держави», яку висунув американський дослідник К. Дарден)²⁵. Це, у кращому випадку, більш-менш талановита публіцистика (на любителя), але аж ніяк не наука. Тим не менш М. Рябчук зумів використати сприятливу суспільну кон'юнктуру початку 2000-х рр., коли всередині та ззовні країни був попит на критику політичного режиму Л. Кучми. Власне, згадки про олігархічні структури та самих олігархів в його творах знайти досить важко, незважаючи на гучні назви збірок есе.

Загалом, у вітчизняній політологічній та соціологічній літературі тема становлення та розвитку великого капіталу в Україні 1991–2009 рр. не розкрита. Можна констатувати, що висвітлені лише її окремі аспекти, зокрема динаміка еліт. При цьому особлива увага приділялася політичним, а не діловим елітам. Це пов'язано не лише з фокусуванням уваги політологів та соціологів на суспільно-політичних аспектах, але й відсутності у науковому обігу фактографічного матеріалу. Іншими словами, відсутністю історичних розробок про економічні процеси в новітній період.

¹ Полохало В. Неототалітарні трансформації посткомуністичної влади в Україні // Політична думка – 1993 – № 3. – С. 15–22.

² Бебік В. Еліта, елітарність, лідерство // Віче. – 1993. – № 7. – С. 107–115.

³ Возняк Т. Елітні групи в сучасній Україні // Ї. – 1998. – № 14. – С. 59.

⁴ Фесенко В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития // Полис. – 1995. – № 6. – С. 88–98.

⁵ Становлення владних структур в Україні (1991–1996). – К., 1997.

⁶ Шульга М. Владна еліта // Віче. – 1997. – № 8. – С. 47–54.

⁷ Возняк Т. Вказ. пр. – С. 59.

⁸ Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства // Універсум. – 2000. – № 3–4. – С. 42–43.

⁹ Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001. Див. також його роботу у співавторстві з Г. Дашутіним Український експеримент на терезах гуманізму. – К., 2001.

¹⁰ Амджадін Л., Вішняк О., Привалов Ю. Політична та фінансова роль бізнесу в парламентських виборах в Україні 2002 року. – К., 2003.

¹¹ Сучасні українські еліти: штрихи до портрету. – К., 2003.

¹² Сучасна управлінська еліта в сучасній Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки. – К., 2003.

¹³ Пилипенко В., Привалов Ю., Ніколаєвський В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. – К., 2008.

¹⁴ Корнієнко В., Добіжа В. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні. – Вінниця, 2009.

¹⁵ Зоткин А. «Львы» и «лисы» украинской политики. – К., 2010.

¹⁶ Еліта: витоки, сутність, перспектива. – К., 2011.

¹⁷ Корнієнко В., Добіжа В. Цит. пр. – С. 83.

¹⁸ Зоткин А. Вказ. пр. – С. 85.

¹⁹ Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – К., 2001. – С. 232.

²⁰ Маклаков А., Шевченко А. Непристойные наслаждения. Опыты радикальной мысли. – К., 2010. – С. 237–238.

²¹ Там само. – С. 245.

²² Там само. – С. 28.

²³ Див. Белебега І. Українська еліта. – Харків, 1999. – С. 199.

²⁴ Там само. – С. 258–259.

²⁵ Див. напр. Рябчук М. Зона відчуження. Українська олігархія між Сходом і Заходом. – К., 2004.